

वाळवा तालुक्याच्या विकासात मा. राजारामबापू पाटील यांचे योगदान

सुचित्रा जयवंत यादव, संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

ई मेल: suchitrayadav.july7@gmail.com मो. ७९७२८४७८९०

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर काळात सातारा जिल्ह्याचे दक्षिण सातारा आणि उत्तर सातारा असे दोन भाग पडले होते. दक्षिण सातारा या भागात खानापूर, वाळवा, शिंगांव, शिराळा या तालुक्याचा समावेश होता तर त्यांचे मुख्यालय सांगली येथे होते. वाळवा तालुक्याला स्वातंत्र्य लढयाचा इतिहास आहे. याशिवाय कर्मवीर भाऊराव पाटील, शाहीर अण्णाभाऊ साठे, क्रांतिसिंह नाना पाटील, कविवर्य पद्मे बापूराव, आचार्य जावडेकर इत्यादींचा जन्म वाळवा तालुक्यात झाला होता. वाळवा तालुका म्हणजे रत्नांची खाण अशी ओळख आहे. अशा या तालुक्याचा वारसा मिळालेले आणि संस्कारीत झालेले एक समाजकारणी, राजकारणी, सहकारी चळवळीचे प्रभावी नेते, शैक्षणिक कार्य करणारे अध्यापक, महाराष्ट्राच्या राजकारणातील प्रभावी मंत्री म्हणून ओळख असणारे मा. राजारामबापू पाटील यांचा उल्लेख करावा लागेल.

१ ऑगस्ट १९२० हा बापूंचा जन्मदिन बालपण आणि प्राथमिक शिक्षण नेले, कासेगांव येथे झाले तर पुणे आणि कोल्हापूर येथून उच्च शिक्षण झाले होते. विद्यार्थी दशेत असताना ब्रिटीशांविरुद्धी चळवळीत भाग घेवून देशसेवेचा श्रीगणेशा केला तर मंदीर प्रवेश, चरखा संघ, युवक सेवादल आणि संघटन यामधून राजारामबापूंचे नेतृत्व पुढे आले होते.

संशोधनाची उद्दिष्ट

राजारामबापू पाटील यांचे सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि सहकारी विकासातील योगदानाचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहितके

- राजारामबापू पाटील यांचे ग्रामीण भागातील सार्वजनिक, शैक्षणिक कार्य उल्लेखनीय होते.
- वाळवा तालुक्याच्या विकासात सहकारी चळवळीचे योगदान महत्वपूर्ण ठरले.
- वाळवा तालुक्याला दिशा देण्याच्या दृष्टीकोनातून सहकारी चळवळ यशस्वी ठरली.

संशोधन पध्दती

या संशोधनासाठी ग्रंथालयीन आणि ऐतिहासिक पध्दतीचा वापर केला आहे.

मा. राजारामबापू पाटील यांचे सामाजिक कार्य

राजारामबापू पाटील यांनी आपल्या सार्वजनिक, सामाजिक जीवनाची सुरुवात 'शैक्षणिक' कार्याने केली, उगवत्या पिढीला प्रगतीची दालने खुली करून देण्याची किमया शिक्षणात आहे हे ओळखून शिक्षण हेच ग्रामीण भागाच्या बहुजन समाजाच्या प्रगतीचे माध्यम आहे म्हणून त्यांनी दक्षिण सातारा—सांगली जिल्ह्यातील अनेक खेड्या—पाडयात प्राथमिक शिक्षणाचे महत्व पटवून शाळा स्थापन केल्या. जवळपास ५०० शाळांचे बांधकाम केले. "गाव तेथे शाळा आणि शाळेला इमारत" हे त्यांचे घोषवाक्य होते. 'सर्वोदय' वसतिगृहाची स्थापना ही ६० वर्षांपूर्वीची फक्त हरिजन विद्यार्थ्यांसाठी केली होती. हरिजन मंदिर प्रवेश अस्पृश्यता निवारण, सूतकताई, स्वदेशीचा प्रसार, सेवादलाचे कार्य या माध्यमांतून समाजामध्ये स्थित्यंतर घडविण्याचे कार्य केले. यावरून त्यांच्या सामाजिक जाणिवा किती व्यापक होत्या हे दिसते. बापू खेड्यांपर्यंत शेवटच्या थरातील लोकांपर्यंत जावून पोहोचले. तेव्हा त्यांना त्यांच्या समस्या, अडचणी, समजल्या या दूर करण्याचा प्रयत्न त्यांनी पुढील गोष्टीद्वारे केला. पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविताना—पाण्यासाठी—'गाव तिथे आड' या योजनेनुसार विहिरी बांधल्या ग्रामीण भागाला मुख्य रस्त्याला जोडणारा कार्यक्रम म्हणून 'जोडरस्ता' कार्यक्रम हाती घेतला. त्यामुळे दळवणवळण सोपे झाले. याशिवाय ग्रामीण भागातील जनतेचे आरोग्याच्या दृष्टीने प्राथमिक आरोग्य केंद्राची निर्मिती करून त्यांची सोय करून दिली म्हणून जनतेने त्यांना 'लोकनेता' असे म्हटले आहे. राजारामबापू यांना १९४६ च्या काळातील भूमिगत नेत्यांनी व जनतेने सातारा जि. लोकल बोर्डावर बिनविरोध निवडून दिले. त्यानंतर ते स्कूल बोर्डाचे चेअरमन झाले. १० वर्षे या पदावर कार्यरत होते.

राजारामबापू पाटील हे कर्मनिष्ठ जाणते राजकारणी होते. वयाच्या २२ व्या वर्षापासून त्यांनी राजकारण करायला सुरुवात केली. त्यावेळी राजकारणाचा संदर्भ वेगळा होता. राजकारण हे मूल्यांवर आधारीत होते. साहजिकच १) लोकसंघटन २) लोकचळवळ ३) लोकसंस्कृती यांचा पाया या राजकारणाला होता. बापू सुरुवातीपासून काँग्रेस पक्षाचे सदस्य होते.

मा. राजारामबापू पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य

विकासाची प्रेरणा शिक्षणातून मिळते, संपन्नता येते, वैचारिक जडणघडण, सद्सदविवेकबुद्धी जागृत होते. बहुजन समाजातील मुले शिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून त्यांना शैक्षणिक सोयी सुविधा उपलब्ध करून देणे या उद्देशाने बर्डे गुरुजी, कासेगांवकर वैद्य, बाबुजी पाटणकर यांनी कासेगांव येथे शिक्षण संस्था सुरु करण्याचा निणर्य घेतला. कासेगावमधून राजारामबापू त्यावेळी एल.एल.बी. पदवीचे शिक्षण घेवून आलेले पहिले एकमेव विद्यार्थी होते. त्यामुळे सर्वांच्या मतानुसार राजारामबापूंनी 'कासेगाव शिक्षण संस्था' स्थापन करून शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. कासेगावमध्ये प्राथमिक शाळा होती परंतु माध्यमिक शाळा नव्हती. इस्लामपूर येथे एकच माध्यमिक शाळा होती. त्यामुळे राजारामबापू यांनी १९४५ साली कासेगाव येथे आज्ञाद विद्यालयाची

स्थापना केली. शाळेची इमारत, विद्यार्थींची संख्या, मुलींना शिक्षण देणे आणि शिक्षक वर्ग या सर्व अडचणी दूर करून ही शाळा उभी केली. याशिवाय सर्व स्तरातील विद्यार्थ्यांसाठी राहण्याची सोय, जेवणाची सोय असलेली सर्वोदय नावाचे वसतीगृह सुरु केले.

राजारामबापू पाटील यांनी स्थापन केलेल्या कासेगाव शिक्षण संस्थेने ४ प्राथमिक शाळा, २७ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा, ३ वरिष्ठ महाविद्यालये, १२ व्यवसायिक संस्था अशा एकूण ४६ शाखांमधून २८ हजार विद्यार्थी व विद्यार्थिनी, १३०० शिक्षक व शिक्षकेतर वर्ग कार्यरत आहे. या शिवाय १ ऑगस्ट १९८३ साली साखराळे येथे अभियांत्रिकी महाविद्यालय आणि तंत्रनिकेतन महाविद्यालयाची स्थापना केली. २००१ पासून राजारामबापू इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी या संस्थेने अनेक पुरस्कार मिळविलेले आहेत. शिवाजी विद्यापीठाला संलग्न असलेली संस्था इंडो-अमेरिका आंतररदेशीय तांत्रिक महाविद्यालयाची जोडली गेली आहेत. मार्केटींग मॅनेजमेंट, फायनान्शियल मॅनेजमेंट, कॉम्प्युटर मॅनेजमेंट, हयुमन रिसोर्स मॅनेजमेंट, इंटरनॅशनल बिझनेस अशा विविध शाखातील शिक्षण या संस्थेमार्फत दिले जाते. ग्रामीण भागातील आणि शेतकरी व सर्वसामान्य घरातील मुला-मुलींसाठी आपल्याच परिसरात या सर्व शिक्षणाची सोय करून त्यांचा शैक्षणिक विकास साधण्यावर भर दिला आणि त्यातूनच त्यांचा जीवनमान व राहणीमानाचा दर्जा सुधारणे याकडे लक्ष दिले.

मा. राजारामबापू पाटील यांची राजकीय वाटचाल

बापूंच्या राजकीय जीवनाची सुरुवात १९४६ मध्ये सातारा जिल्हा लोकल बोर्डावर बिनविरोध निवड यातून झाली. त्यानंतर ते सातारा जिल्हा स्कूल बोर्डाचे चेअरमन झाले. या काळात सातारा येथे तरुणांचे लोकजागृती मंडळ स्थापन केले. जिल्हा विभक्त झाल्यावर १९५२ मध्ये ते सांगली जि. लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष झाले. सतत १० वर्षे त्यांनी त्या पदावर कार्य केले. १९५७ साल हे महाराष्ट्राच्या काँग्रेसच्या दृष्टीने कठीण होते. भाषावार प्रांतरचनेत मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी काँग्रेस श्रेष्ठींनी अमान्य केल्यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्रात असंतोषाचा वणवा पेटला व १९५७ च्या विधानसभा निवडणुकीसाठी मुंबई, कोकणसह पश्चिम महाराष्ट्र जवळपास १५ जिल्हयात काँग्रेसच्या उमेदवारांना प्रचार करणे अशक्य झाले. तेव्हा काँग्रेस पक्षातर्फे सांगली जिल्हा काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी निवड करण्याचे ठरले. तेव्हा वसंतदादा पाटील यांनी राजारामबापू पाटील यांचे नाव सुचविले. १९५७ च्या निवडणुकीत बापू शिराळा मतदार संघातून निवडणूक लढले व केवळ ४०० मतांनी पराभूत झाले. त्यानंतर बापूंना यशवंतराव चव्हाणांनी महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस समितीचे अध्यक्षपद दिले त्याचा परिणाम असा झाला की, बापूंनी काँग्रेस पक्षाचा प्रसार-प्रचार, संघटन करण्यासाठी महाराष्ट्राचा दौरा केला. महाराष्ट्रात काँग्रेसला अनुकूल वातावरण व्हायला सुरुवात केली. प्रथम त्यांनी महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसचे कार्यालय पुण्याहून मुंबईत आणले. अखिल भारतीय काँग्रेसच्या राष्ट्रीय कार्यकारिणीची बैठक पुणे येथे घेतली त्याचे नियोजन त्यांनी केले.

१९६२ साली वाळवा मतदार संघातून आमदार म्हणून निवडून गेले. महाराष्ट्र मंत्री मंडळात महसूल व वनखात्याचे उपमंत्री म्हणून काम केले. शेतकरी व शेतमजुरांचे प्रश्न मार्गी लावले. शेतकऱ्यांसाठी खातेपुस्तिकेची निर्मिती करून ऐतिहासिक विधेयक मांडले. १९६७ साली पुन्हा विधानसभेवर निवड तेव्हा मंत्रीमंडळात समावेश होवून उद्योग, वीज, सहकार इ. मंत्री म्हणून काम करताना खेड्यापर्यंत औद्योगिक वसाहती, वीज बापर यावर भर दिला. उद्योगाबाबत राज्यात समतोल निर्माण व्हावा म्हणून ग्रामीण भागात उद्योग निर्माण करणे व त्या उद्योगांसाठी पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा पुरविला.

१९७२ साली झालेल्या विधानसभा निवडणुकीत बापू विक्रमी मतांनी निवडून आले. मात्र बापूंचा मंत्रीमंडळात समावेश होवू शकला नाही. परंतु बापू खचले नाहीत तर ते एक आमदार म्हणून विधानसभेत जनतेचे प्रश्न मांडणे योग्य व सनदशीर मार्गांनी प्रश्नांची सोडवणूक केली. नव्याने स्थापन होणाऱ्या मंत्रिमंडळातून वगळण्यात आले तरीही बापूंनी विधानसभेत शेतकरी कर्जमाफी, वीज बिल कपात, मेडीकल कॉलेज प्रवेश, वतनाची जमीन आदी प्रश्न विचारून “एक जागृत आमदार” म्हणून महाराष्ट्राच्या इतिहासात नोंद केली. काँग्रेस पक्षाने त्यांच्यावर अन्याय केल्याने त्यांनी पक्षांतर केले. आणि केंद्रीय मंत्री जनजीवनराम बापू यांनी स्थापन केलेल्या —लोकशाही काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. बापू अध्यक्ष झाले परंतु हा पक्ष नंतर जनता पक्षात विलीन झाला व बापूंनी या पक्षात जाणे पर्यायच नव्हता. तेव्हा ते जनता पक्षाचे उपाध्यक्ष झाले यांचाही त्यांनी प्रचार केला.

राजारामबापू पाटील यांच्या राजकीय जीवनात त्यांनी सगळ्यात मोठा संघर्ष केला तो खुजगाव धरणाच्या निर्मितीसाठी त्यांनी आंदोलने केली, मोर्चे काढले, जाहीर सभा घेतल्या, शासकियदृष्ट्या खुजगाव धरण कसे योग्य आहे आणि या धरणांमुळे सांगली जिल्हयातील दुष्काळाचे सावट कायमचे नष्ट झाले असते हे पटवून सांगितले.

सांगली जिल्हयातील काँग्रेसचे दोन मातब्बर नेते—वसंतदादा पाटील व राजारामबापू पाटील यांच्यात खुजगाव धरणातून संघर्ष, वाद निर्माण झाला. वसंतरावदादांनी या धरणाला विरोध केला व त्याला पर्यायी धरण चांदोली येथे निर्माण केले. सुरुवातीला दादांचा विरोध नव्हता परंतु पक्षातील समज गैरसमज यामुळे हा वाद चिघळत गेला आणि तो एक राजकीय प्रतिष्ठेचा प्रश्न बनला व यातून दादांनी ताठर भूमिका घेतली आणि ही त्यांची राजकीय कारकीर्द यशस्वी झाली.

राजारामबापू पाटील यांनी महाराष्ट्राच्या विधिमंडळात विविध खात्याचे उपमंत्री, मंत्री, विरोधी पक्षाचे आमदार, जागृत आमदार म्हणून जे कार्य केले ते अनन्य साधारण आहे. विविध कायदे, भाषणे, लक्षवेधी सुचना, तारांकित प्रश्न आणि इतर लिखित कामकाज अफाट स्वरूपात आहे.

सहकार चळवळ

१९६० नंतर यशवंतराव चव्हाण यांनी काँग्रेस पक्ष मजबूत करण्यासाठी आणि समग्र ग्रामीण विकासासाठी सहकार चळवळ आणि पंचायतराज व्यवस्था यावर भर दिला होता. स्थानिक पातळीवर पंचायतराजच्या माध्यमातून नवनवीन राजकीय नेतृत्वांचा उदय झाला होता. १९५७ नंतर महाराष्ट्र सरकारने ग्राम विकास, शेतकऱ्यांचे हितरक्षण या हेतूने सहकार चळवळ निर्माण करून विविध सहकारी संस्था निर्माण केल्या होत्या. सहकारी साखर कारखाने, दूध उत्पादक संघ, सहकारी सोसायटी, प्रक्रिया संस्था, सहकारी बँका, पतसंस्था, सहकारी सूतगिरणी इत्यादी सहकाराचे जाळे महाराष्ट्रभर निर्माण झाले होते. ग्रामीण विकासाचे तर 'सहकार चळवळ' हे प्रमुख साधन बनले होते. मा. राजारामबापू पाटील वाळवा तालुक्यातील सर्व खेडी,वाडया, वस्त्या, गावे यांच्यामध्ये सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून विकास साधण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.

राजारामबापूंनी सामाजिक, राजकीय कार्यातून महाराष्ट्रातील विविध जिल्हयांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्योत्तर काळात विकास कामात आणि राजकारणात इतिहासाने नोंद घ्यावी असे कर्तृत्व वसंतदादा पाटील व राजारामबापू पाटील यांनीच केले. राज्यातील सहकारी चळवळीसाठी बापूंचे योगदान फार मोठे आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील एक अग्रगण्य सहकारी साखर कारखाना म्हणून बापूंनी वाळवा सहकारी साखर कारखाना स्थापन केला. महांकाली सहकारी साखर कारखाना कवठेमहांकाळ आणि शेतकरी सहकारी सूतगिरणी इ. च्या माध्यमातून अनेक संस्था निर्माण झाल्या. 'राजारामबापू वस्त्रोद्योग संकुल' हा देशामधील एकमेव सहकारी प्रकल्प आहे. यात रॉ टू रेडिमेट कापसाच्या बोंडापासून तयार होणाऱ्या कपड्यांपर्यंत ७० एकरवर पसरलेला झाला आहे. यामुळे जिल्हयातील तालुक्यातील तरुणांना त्याचा फायदा झाला आहे. या प्रकल्पांना उद्देशून राजारामबापूंनी वाळवा सहकारी बँकांची स्थापना केली जी शेतकऱ्यांना कमी दरात कर्ज देते. त्याचबरोबर राजारामबापू दूध संघ जिल्हयातून दूधाचा मोठया प्रमाणावर केला जातो. व त्यापासून विविध दुग्धजन्य पदार्थ केले जातात. महानंदा सारखा प्रकल्प डोळयासमोर ठेवून बापूंनी शेतकरी जनतेला त्यांच्या आर्थिक विकास—प्रगतीला चालना देण्यासाठी असे विविध प्रकल्प, संस्था स्थापन करून ग्रामीण भागातील सामान्य शेतकरी—तरुणांना, जनतेला हाताला काम दिले व विकासाची दिशा दिली.

निष्कर्ष:

१. वाळवा तालुक्यातील ग्रामीण विकासात राजारामबापू पाटील यांनी शैक्षणिक संस्थांच्या निर्मितीतून सर्व स्तरातील मुलांसाठी सर्व प्रकारच्या शिक्षणाची सोय केली. त्यामुळे वाळवा तालुका शैक्षणिकदृष्ट्या पुढारलेला तालुका ठरला. शिक्षणातून आर्थिक प्रगतीकडे जाण्यासाठी नोकरीची संधी उपलब्ध करून दिलेली दिसते.
२. वाळवा तालुक्यातील सहकारी चळवळीत सहकारी साखर कारखाना ते सर्व सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील जनतेच्या हाताला काम दिले आहे. शेती व शेतीवरील पुरक व्यवसाय, लघु उद्योग यामुळे वाळवा तालुका समृद्ध करण्यामध्ये राजारामबापू पाटील यांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ:

- १) देशपांडे दिपा, पाटील शामराव, (२००७), 'लोकनेता', राजारामबापू ज्ञानप्रबोधनी, इस्लामपूर.
- २) चव्हाण सरोजनी, (२०१८), 'राजयोगी', ज्योतिमय पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ३) भावे मधुकर, (२०१३), 'बापू', राजारामबापू ज्ञानप्रबोधनी, इस्लामपूर.
- ४) कुरळपकर राजेंद्र, (२००७), 'वारणा प्रकल्पाचा महाराष्ट्राचे राजकारण आणि विकासावरील प्रभाव', अप्रकाशित शोधप्रबंध, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.